

ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБРАЗУ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ В РОМАНІ ОЛЕНИ ЗВИЧАЙНОЇ «СТРАХ»

FORMATION AND FUNCTIONING OF THE IMAGE OF THE TOTALITARIAN SYSTEM IN OLENA ZVYCHAYNA'S NOVEL «FEAR»

Бойко О.В.,

orcid.org/0009-0004-6824-288X

аспірант кафедри української літератури

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

У дослідженні проаналізовано психологію тоталітаризму, що розкривається в романі Олени Звичайної «Страх». Висвітлено механізми трансформації зовнішнього державного диктату у внутрішній самоконтроль і деформацію особистості. Через аналіз психологізму творів розкрито процес нівелювання індивідуального імперської машиною. Особливу увагу приділено ролі мистецтва: обґрунтовано його використання режимом як засобу маніпуляції та водночас як інструменту ідеологічної деконструкції.

На прикладі ораторської майстерності Марії Ромашко доведено, що через створення контрнарративу мистецтво перетворюється на зброю інтелектуального протесту та засіб визволення свідомості. Виокремлено особисті почуттів та ораторське мистецтво як інструменти етичного спротиву нескореної особистості. Доведено, що через очищення герої долають ідеологічне отруєння і зберігають себе як індивідуальність.

Проаналізовано екзистенційну деформацію героїв (у творі фігурує метафора «ідеологічного павука») в умовах моральних дилем між покорою та опором. Розкрито специфіку міжособистісних стосунків в умовах системного шпигунства. Марія Ромашко і Павло Мещерський зберігають свою індивідуальність і не витрачають свій інтелект на служіння системі.

У роботі доведено, що в умовах тотальної системи люди зберігають особисті почуття, які перетворюються на форму радикального етичного спротиву. Інтоксикація свідомості змушує жертву перебирати методи ката. Це доводять зміни, що відбуваються в поведінці Павла Мещерського, який стає здатним на убивство ката. Насилля як психологічне, так і фізичне було інструментом Якова Бруха.

Метафорою до всього твору стало «полювання на собаку». Через ці дії прислужників влади розкрито прагнення режиму підпорядкувати собі не лише соціум, а й саму природу, знищуючи будь-які прояви свободи духу.

Ключові слова: Олена Звичайна, тоталітарна система, психологізм, проза, образ.

The study analyzes the psychology of totalitarianism, which is revealed in Olena Zhytsynka's novel «Fear». The mechanisms of transformation of external state dictate into internal self-control and deformation of the personality are highlighted. Through the analysis of the psychologism of the works, the process of leveling the individual by the imperial machine is revealed. Special attention is paid to the role of art: its use by the regime as a means of manipulation and at the same time as a tool of ideological deconstruction is substantiated.

Using the example of Maria Romashko's oratory skills, it is proven that through the creation of a counter-narrative, art turns into a weapon of intellectual protest and a means of liberation of consciousness. Personal feelings and oratory are singled out as instruments of ethical resistance of an unconquered personality. It is proven that through the purification of consciousness, heroes overcome ideological poisoning and preserve themselves as individuals.

The existential deformation of the heroes is analyzed (the work features the metaphor of an "ideological spider") in the context of moral dilemmas between submission and resistance. The specifics of interpersonal relationships in the context of systemic espionage are revealed. Maria Romashko and Pavlo Meshchersky retain their individuality and do not waste their intelligence on serving the system.

The work proves that in the conditions of a total system, people retain personal feelings, which are transformed into a form of radical ethical resistance. Intoxication of consciousness forces the victim to resort to the methods of the executioner. This is proven by the changes that occur in the behavior of Pavel Meshchersky, who becomes capable of killing the executioner. Both psychological and physical violence were the tools of Yakov Bruch. The metaphor for the entire work was "hunting for a dog". Through these actions of the servants of the authorities, the regime's desire to subjugate not only society, but also nature itself, destroying any manifestations of freedom of spirit, is revealed.

Key words: Olena Zvychnayna, totalitarian system, psychologism, prose, image.

Постановка проблеми. Дослідження тоталітаризму як соціально-політичного явища є пріоритетним для літературознавства через його деструктивний вплив на людину та соціум. Роман Олени Звичайної «Страх» пропонує глибокий аналіз функціонування репресивної машини. Твір дозволяє простежити не лише зовнішні прояви

режиму, а й психологічну трансформацію індивіда, що перебуває під постійним ідеологічним та силовим тиском.

Завдяки глибокому психологізму, символізму та гнітючій атмосфері Олена Звичайна розкриває механіку тотального проникнення системи в приватне життя людини. Дослідження цієї теми

залишається гостроактуальним: сучасні виклики змушують нас знову аналізувати природу влади, методи ідеологічних маніпуляцій та межі соціального контролю

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчий доробок Олени Звичайної належить до цінних, але маловивчених здобутків нашої культури. Зокрема, щодо роману «Страх», то можемо знайти лише окремі згадки про нього. Лише кілька досліджень повною мірою присвячені цьому творові – статті Л. Демської-Будзуляк та В. Супруна. Зокрема у праці Л. Демської-Будзиновської розглянуто страх як складову психологічного тиску на особистість, а в дослідженні В. Супруна зроблено акцент на розвитку почуття кохання в умовах тоталітаризму.

Постановка завдання. Ми поставили перед собою завдання розкрити особливості формування картин тоталітарної системи в романі Олени Звичайної «Страх» та дослідити специфіку функціонування цієї системи. Зосереджуємося на вивченні роману «Страх» як художнього відтворення людської психіки в умовах диктатури.

Виклад основного матеріалу. Твори Олени Звичайної, як-от «Страх», «Ворог народу», «Селянська санаторія» та «Ти», є глибоким художнім дослідженням природи тоталітаризму. Авторка майстерно розкриває те, як державний диктат виходить за межі політики, проникаючи в інтимні сфери людського буття. Через складну символіку та детальний опис психологічних станів письменниця демонструє процес перетворення страху на інструмент масового підкорення, що неминуче деформує психіку індивіда та руйнує його долю.

Творчий доробок Олени Звичайної пропонує глибоку рефлексію над методами деструктивного впливу тоталітаризму на особистість. Через призму страху та маніпулятивних стратегій авторка розкриває процес перетворення цих явищ на фундаментальні засади існування соціуму. Використовуючи тонкий психологізм та багату символіку, письменниця простежує, як державна експансія сягає найінтимніших куточків людської душі, нівелюючи індивідуальність та інтегруючи людину в безлику імперську машину

Влада усвідомлювала великі можливості мистецтва у впливі на маси шляхом формування уявної солідарності та згуртованості навколо спільних ідеалів. Мистецтво стало інструментом для зміцнення державної ідеології, підтримки режиму та просування певних політичних цілей, зокрема в умовах тоталітарних держав. Однак у творі Олени Звичайної «Страх» Марія Ромашко,

головна героїня, використовує ораторське мистецтво не для підтримки ідеології, як це планував Яків Брух, а для її руйнування.

У світі, де людяність є формою протесту, Марія демонструє силу інтелектуальної відваги. Її ораторський хист стає зброєю деконструкції: вона не просто маніпулює словами, а створює нові сенсові простори. Читаючи пафосні уривки з твору Анрі Барбюса, героїня вдається до тонкої гри зі змістами. Через інтонації та контекст вона радикально переінакшує першоджерело, наповнюючи слова про вождя драматизмом і справжньою трагедією, що викриває фальш режиму

Голос Марії стає відлунням болю мільйонів жертв, перетворюючи кожну фразу на акт викриття. Коли вона вимовляє слова про «милосердя» Сталіна, вони звучать як болюча іронія, сповнена нестерпного драматизму. Через майстерну гру інтонацій авторка показує, як ораторське мистецтво здатне вивернути навиворіт фальшиві ідеали: те, що мало прославляти тирана, у вустах Марії перетворюється на обвинувальний вирок системі та демонстрацію її цілковитої абсурдності

Приклад Марії Ромашко демонструє, що мистецтво ніколи не є монолітним: воно здатне як легітимізувати владу, так і ставати засобом її радикальної деконструкції. Створюючи свій контрнарратив, героїня виявляє приховану жорстокість системи крізь тріщини в її власній риторичі. Вона не просто ігнорує ідеологічні інструкції, а активно руйнує їх, переформатовуючи змісти, що мали її підкорити. Таким чином, у романі простежується трансформація мистецтва з інструменту маніпуляції в ефективну зброю звільнення свідомості

Твір Олени Звичайної «Страх» глибоко розкриває механізми інструменталізації культури тоталітарним режимом. Авторка показує, як творча діяльність перетворюється на засіб ідеологічної експансії, спрямованої на уніфікацію суспільної думки та нівелювання індивідуальної свободи й суб'єктності особистості.

Твір Олени Звичайної «Страх» виходить за межі простої історичної ретроспекції, пропонує глибоку екзистенційну анатомію жертв тоталітаризму. Через детальну візуалізацію еволюції почуттів героїв, авторка простежує деструктивний шлях індивіда: від перших проявів тривоги до стану, де страх і вимушені моральні компроміси стають визначальними чинниками буття. Це призводить до болісної деформації особистісних принципів та радикального переформування самої архітектоніки людських взаємин.

Одна з ключових тем роману – це боротьба за людську гідність у умовах тоталітарного терору, що проявляється у відносинах між персонажами, їхніх внутрішніх конфліктах і взаємодії з навколишнім світом. У цьому контексті любов, дружба та моральні вибори героїв набувають нового значення, оскільки вони змушені існувати під постійним тиском і страхом.

Дослідник В. Супрун наголошує, що система не дає змоги вільно розвиватись почуттям героїв твору: «Саме в контурах позазавиробничих особистісних стосунків через трагедію випробування екстремальними часом та умовами реалізується аксіологічний концепт «любов», головними образами репрезентантами якого є протагоністи роману – Марія Ромашко і Павло Мещерський. Працюючи в одній установі й по-своєму намагаючись звільнитися від постійного почуття страху, вони рідко бачаться. По суті, композиційний хронотоп першого тому – це кризовий, екстремальний спосіб виживання двох людей, між якими спалахує й поступово міцнішає почуття любові» [1, с. 94]. Взаємини Марусі Ромашко та її коханого Павла Мещерського стають уособленням драматичного протистояння особистого почуття та тоталітарного насилля. Розвиваючись у затінку перманентного терору, їхня любов піддається невідчужимій ерозії: кожен жест чи рішення героїв просякнуті внутрішнім конфліктом. Ця відчайдушна спроба зберегти іскру людяності в атмосфері всеохопного страху перетворює їхні приватні зустрічі на акт етичного спротиву зовнішньому тиску.

Еволюція почуттів Марусі тісно переплетена з її патріотичним вихованням та родинними цінностями. Образ Павла – соратника її батька та колишнього борця за незалежність – постає в її уяві крізь призму героїзму та внутрішньої шляхетності. Це кохання давнє і глибоке: «... Ти був такий яскравий, такий чудовий і добрий до мене, що я присягнула сама собі, що вийду заміж тільки за тебе... Я по-дитячому, але всім єством любила тебе!» [2, с. 369–370]. Значна різниця у віці не стає перешкодою, адже в основі її симпатії лежить захоплення його незламним духом та жертівністю в ім'я України, на яких завжди наголошував батько. Юнацька екзальтація та чисте захоплення Марусі з часом трансформуються в екзистенційну опору її буття, нечутливу до зовнішніх соціальних потрясінь. Драматичним вузлом сюжету стає перший шлюб Павла: його нездатність розгледіти щиру відданість дівчини свідчить про певну емоційну сліпоту героя. Ця ситуація увиразнює глибину психологічної травми Марусі, яка змушена

переживати ігнорування своїх найпотаємніших почуттів людиною, що була для неї ідеалом.

Олена Звичайна майстерно реконструює психологічну атмосферу епохи, де зовнішній тиск примушує героїв до тотальної герметизації власних почуттів. Особистий простір персонажів стає заручником режиму, що втілюється у моторошній алегорії «величезного павука». Цей образ репресивної машини, яка невблаганно висмоктує життєві сили зі своїх жертв, слугує метафорою ідеологічного паразитизму. Система не просто контролює дії – вона нищить саму вітальну енергію душі, перетворюючи природні людські емоції на зону високого ризику та вразливості. У лещатах сталінського терору Маруся та Павло змушені перевести свої стосунки у площину повної секретності, аби вберегтися від пильного ока компартійного апарату. У романі їхні таємні побачення постають не лише як спроба зберегти кохання, а й як запекла боротьба за право на автономність особистого життя та людську гідність. Екзистенційна напруга між почуттям і загрозою викриття диктує героям особливу топографію зустрічей: відлюдні вулиці чи безпечний простір оселі тітки стають останніми bastionами їхньої свободи. Кожна хвилина разом просякнута подвійною тривогою – за власну безпеку та за життя близької людини.

Емоційна напруга цих побачень не лише засвідчує силу почуттів героїв, а й стає рушієм їхньої внутрішньої трансформації. Крізь призму стосунків Марусі та Павла Олена Звичайна розкриває процес усунення зі своєї свідомості «мікробів страху» – метафори, що влучно описує ідеологічне отруєння особистості. Ця безперервна душевна праця стає лейтмотивом роману, стверджуючи пріоритет людської гідності над репресивною машиною, яка прагне досягти не лише фізичної анігіляції людини, а й її повної моральної капітуляції. В. Супрун наголошує на тому, як формується тоталітарна буденність: «Атмосферу часу в романі добре передають описи постійних ідеологічно заангажованих заходів: зборів місцевому, на яких під збільшеною лупою в гіпертрофовано-перекрученому світлі викриваються дрібні проступки трудящих; урочистостей з нагоди двадцятиліття приходу совєтської влади; свято 8 березня, де віншуються заслуги Клари Цеткін і Надії Крупської; виклики до спецсектору без повернення на робоче місце; нічні арешти «ворогів народу» та безкінечні черги до тюрем» [1, с. 92]. Тоталітаризм у творі постає як специфічний соціально-психологічний клімат, що розчиняє особистість у безособовому колективі.

Письменниця досліджує механіку маніпуляції, за якої зовнішній контроль трансформується у внутрішній самоконтроль суб'єкта. Влада перетворює ідеологічні догми на невід'ємну частину повсякдення, де інтимне стає публічним, а приватне – політичним. Через опис побутового дефіциту та виснажливих черг авторка підводить читача до ключового конфлікту: трагічного вибору між фізичним виживанням та вірністю моральним принципам

Роман досліджує метафізику страху, що є базисом тоталітарної влади. Цей страх не є локальним – він набуває форми екзистенційного заціпеніння, яке позбавляє людину здатності до вільного вибору. Хронічний терор, розлитий у повітрі, отруює міжособистісні стосунки, десакралізує довіру та перетворює ближнього на ворога. Система не просто примушує до покори, вона вживляє страх у моральний кодекс людини, змушуючи її зраджувати власні принципи задля виживання. Врешті-решт, тоталітаризм прагне повної інвазії в людське «Я», деформуючи внутрішній світ до стану повної конформності перед лицем влади. Професорка Л. Демська-Будзуляк наголошує на специфіці формування стосунків у тоталітарному суспільстві: «Практики щоденного залякування втягувала у себе не лише катів, але й самих жертв. Страх за власне життя формував в радянському суспільстві практики колективних переслідувань, до яких часто долучалися і кати, і потенційні жертви. Найбільш поширеними були практики доносів, самокритики на зборах колективу, інсценізації демократичних виборів» [3, с. 41].

Характерною рисою творчості Олени Звичайної є фокус на рефлексіях героїв, що перебувають у стані вибору між покорою страху та опором йому. У певний момент цей спротив трансформується у фундаментальну моральну дилему. Внутрішній світ персонажів роману «Страх» спонукає до осмислення сутності людської гідності та меж жертвності в обставинах цілковитої безвиході. Авторка демонструє трагічну диференціацію суспільства під тиском терору: у той час як одні втрачають етичні орієнтири, інтегруючись у систему, інші – попри смертельну загрозу – продовжують обстоювати право на збереження людської подоби

У художній інтерпретації Олени Звичайної тоталітарна система не обмежується контролем над політикою та економікою, а прагне повної монополізації інтелектуального простору. Культура, література та творчість тут зведені до ролі інструментів пропаганди, покликаних легі-

тимізувати режим. Лише одиниці здатні чинити опір цій тотальній догматизації, зберігаючи суверенітет власного «Я». Авторка наочно демонструє механізми психологічної маніпуляції, де символи та метафори стають засобами інвазії в людську свідомість і деформації сприйняття реальності. Письменниця демонструє, що суспільство в добу тоталітаризму стає керованою масою: «Гриміли могутні оркестри, і, чітко відстукуючи такт інтернаці- оналу об асфальт широкої вулиці [...] Ось вона – армія автоматів-злидарів, штучно позбавлених власної волі, власної думки, власної ініціативи, ба навіть людської гідності!» [4, с. 253].

Олена Звичайна зосереджується на драматичному протистоянні особистості та системи, уникаючи при цьому ідеалізації своїх героїв. Їхня боротьба з ризиком фізичної та моральної анігіляції позбавлена плакатного героїзму; вони вразливі й суперечливі, проте сам акт їхнього опору стає визначальним жестом на захист внутрішньої свободи. Авторка демонструє, що навіть ті, хто змушений капітулювати або пристосовуватися до режиму, зберігають залишки людяності. Ця безперервна внутрішня боротьба не дає їм остаточно перетворитися на бездушні гвинтики державного механізму.

Особливої уваги заслуговує аналіз міжособистісних стосунків як дзеркала тоталітарного соціуму. Зовні стабільні соціальні зв'язки насправді виявляються отруєними страхом та тотальною підозрою. Режим цілеспрямовано культивує ворожість, десакралізуючи інститути сім'ї та дружби. У таких умовах автентична щирість стає неможливою, а герої постають перед жорстким вибором: моральний розпад або пристосуванство заради виживання. Це трагічна ситуація, де навіть найглибша відданість може обернутися зрадою, оскільки безумовна лояльність до влади стає єдиною гарантією збереження життя

У романі «Страх» ми бачимо, як влада налаштована знищити всі моральні заповіді, які стоять у їхньому прагненні до абсолютного контролю. Довіра між людьми замінюється системою шпигунства та донесення, а самі догми добра та справедливості підкоряються простому збереженню влади. Це супроводжується ще гіршим злом, що люди навіть в умовах тиранії знаходять внутрішнє бажання вдатися до нових норм і поступово звикають до беззаконня, стають частиною нещадної машини, яка працює не на індивідуальні інтереси, а на підтримку диктаторської влади.

Олена Звичайна використовує розгалужену систему символів, що експлікують природу тоталітаризму та його деструктивний вплив на

людське буття. Образи-символи, що втілюють стихію державного насильства та масштабні ідеологічні маніпуляції, стають наскрізними елементами оповіді, формуючи гнітючу атмосферу твору. Письменниця майстерно вибудовує кореляцію між психологічним пресингом системи та фізичним простором, у якому існують персонажі, роблячи навколишнє середовище безпосереднім виявом репресивної волі держави

Окрему увагу в романі приділено проблемі трансформації сприйняття дійсності в умовах тоталітарного тиску. Під впливом інтенсивної пропаганди та маніпулятивної риторики персонажі втрачають здатність до об'єктивної оцінки реальності, починаючи піддавати сумніву навіть очевидні факти. Олена Звичайна глибоко досліджує феномен когнітивної дезорієнтації, за якої тоталітарний режим позбавляє індивіда впевненості у правдивості не лише зовнішньої інформації, а й власного чуттєвого досвіду

Поняття ідеології є одним із основних у літературознавчій інтерпретації творів. Відповідно до теоретичних установок, ідейність розглядається як основна характеристика літератури, що визначається оцінним ставленням автора до сюжету. Пафос естетичного задуму структурно переплітається з цілісним змістом твору, свідоме втілення системи ідей визначає ідейність у творі. Важливе також втілення через художній контекст, специфічної позиції автора щодо моральних, соціальних, політичних чи навіть духовних аспектів своєї епохи

Режим, реконструйований у романі, функціонує через механізми перманентного страху та психологічної деструкції, що нівелюють будь-які інтенції до автономності особистості. Сталінська модель використовує терор як ключовий інструмент легітимізації абсолютної покорі, послідовно витісняючи будь-які форми інакомислення. Олена Звичайна докладно описує процес конструювання нових соціальних стандартів, що перетворюють індивіда на лояльний об'єкт управління, позбавлений критичної рефлексії. У цьому репресивному середовищі персонажі постають перед фундаментальною дилемою: обстоювати власну гідність і людяність чи капітулювати перед системою, інтегрувавшись у її структуру

Образи Якова Бруха та Павла Мещерського є ключовими для розуміння механізмів тоталітарної деформації. Брух постає прямою еманцією системи: через акт фізичного насилля над Марією Ромашко він прагне нівелювати її суб'єк-

тність та моральний спротив. Натомість еволюція Мещерського ілюструє більш витончений і трагічний аспект терору. Його розправа над Брухом маркує фінальну стадію інтоксикації свідомості: жертва перебирає на себе методи ката, що символізує повне поглинання індивіда логікою насилля, яку насаджує режим. Дослідниця Л. Демська-Будзуляк пише про це так: «Роман починається із опису психологічного насильства і досягає кульмінації у фізичному насильстві. Так само як обличчя системи Яків Брух здійснює спробу фізичного насильства над Марією Ромашко, так само Павло Мещерський здійснює фізичну розправу над Брухом» [3, с. 42].

Твір Олени Звичайної розкриває всеохопну природу терору, що експансує у всі сфери буття – від щоденного побуту до фундаменту етичних переконань. У стані перманентної загрози для себе та своїх родин персонажі мимовільно стають елементами репресивної матриці. Страх у романі постає як деструктивна сила, що нівелює моральні орієнтири та примушує індивіда до зради власних принципів заради біологічного виживання.

Фінальна сцена полювання на собаку постає як гранична метафора твору, що ілюструє абсолютну експансію тоталітаризму. Режим не просто нівелює людську суб'єктність, а й прагне підпорядкувати собі саму природу, не залишаючи місця для будь-якої автономної живої істоти. Цей епізод увиразнює безжальність системи, яка сприймає будь-який прояв неконтрольованої вітальності як загрозу, тим самим перетворюючи природний порядок на об'єкт репресивної агресії та тотального нагляду.

Висновки. У романі Олени Звичайної тоталітарна система формується значною мірою завдяки психологізації тексту, виведенням на перший план страху, який деформує людську свідомість та перетворює суспільство на керовану масу. Іншим чинником, який активно використовує влада, є мистецтво, що на емоційному рівні має зруйнувати особистість. Образи загальних зборів, спільних демонстрацій стають елементами маніпуляції людською свідомістю. Авторка метафоризує мову твору, чим посилює сприйняття тоталітарної системи як лежат, з яких можуть вирватись лише одиниці. Але така свобода коштує їм життя. Використання символів на окреслення тоталітарної системи значно підсилює розуміння її демонічної сили.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Супрун В. М. Роман «Страх» Олени Звичайної: любов в екстремумі тоталітарної доби. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2019. № 40. С. 92–96.
2. Звичайна О. Страх. Т. 2. Лондон : Українська видавнича спілка, 1958. 420 с.
3. Демська-Будзуляк Л. Літературна репрезентація страху у дискурсі повсякденності радянської України 1930-х років (на прикладі роману «Страх» Олени Звичайної) С. 39. URL: 246823-Текст статті-566844-1-10-20211210.pdf (дата звернення – 25. 06. 2025)
4. Звичайна О. Страх. Т. 1. Лондон: Українська видавнича спілка, 1957. 360 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025